

ESKİ TÜRKÇE'NİN GRAMER YAPISI VE ÖRNEK OLARAK FİILDEN İSİM YAPAN -I EKİ

Necmettin HACIEMİNOĞLU

Bilindiği üzere “Halaç”, “Çuvaş” ve “Yakut” lehçelerinin dışında bu gün 200 milyonu aşkın Türk dünyasında konuşulan ve yazılan bütün şive ve ağzıların ana kaynağı “Eski Türkçe” adı verilen Türk lehçesidir. Bu sebeple Türk dilinin bütün meselelerini çözmek için “Eski Türkçe” dönemini hem tarihi, hem kültürü, hem de yazı sistemleri ile çok iyi bilmek gerekmektedir. En öncelikli konu da kelime yapısı ile kelime türetme sistemini tespit etmektir. Bu yüzden Kök Türk ve Uygur sahasına ait metinlerin kelime hazinesini tek tek elden geçirmeye mecburuz. Gerçi Eski Türkçe sahasında yapılan çalışmalar bir kütüphane teşkil edebilecek hacimdedir. Fakat yine de bazı meseleler henüz çözülememiştir. Mesela tek heceden ibaret bütün kelimeler, bu güne kadar genellikle “kök” kabul edilmiştir. Acaba bu görüş doğru mudur? Biz bu görüşün doğru olmadığını ispat etmeye çalışacağız. Ayrıca, şimdiye kadar üzerinde fazla durulmayan fiilden isim yapan -I ekinin örneklerini ortaya koyarak Türkçenin teşekkül tarihini çok daha gerilere götürmeye çalışacağız.

“Eski Türkçe” devresi arkasındaki on iki asırlık zaman dilimi ile en az o kadar da önündeki zaman diliminin merkezini teşkil etmesinden dolayı da çok önemli bir devredir. Nitekim bu merkezden hareketle Türkçenin gelişme seyrini kolayca takip edebildiğimiz gibi, geriye doğru da isabetli tahminlerde bulunabiliriz. Çünkü bu dönem birçok meselenin anahtarını bünyesinde taşımaktadır. Konu ile ilgili üç örnek zikredelim:

1. “Takip etmek” anlamındaki *iy-* fiilinin kök olmadığı, bilakis asıl kökün *i-* fiili olduğu, *iz* < *i-z* isminin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır.

2. “Bağlamak” anlamındaki *köl-* fiilinin kök olmadığı, asıl fiil kökünün *kö-* fiili olduğu, *kök* < *kö-k* isminin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır.

3. “Saymak” anlamındaki *san-* fiilinin kök olmadığı, *sayı* manasındaki *san* < *sa-n* isminin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır.

Bu gibi örnekleri her zaman çoğaltmak mümkündür. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, “Eski Türkçe”de mevcut tek heceli birçok kelime “kök” değil “gövde”dir.

Demek ki “Eski Türkçe”nin morfolojik yapısı henüz kemaliyle bilinmemektedir, tamamiyle aydınlatılamamıştır. İşte bu gibi sebeplere dayanarak, bu yazımızda “Eski Türkçe”nin genel olarak morfolojisi yanında, fiilden isim yapan *-l* eki ve örnekleri ele alınmıştır.

Eski Türkçe, Türkoloji'nin üzerinde en çok araştırma yapılan sahalardan birisidir. Bu sahada çalışanlar da Türkoloji ilminin en ünlü simalarıdır. Daha doğrusu bu araştırmacılar Eski Türkçe üzerinde yaptıkları başarılı çalışmalar sonucunda hak ettikleri şöhrete ulaşmışlardır. İşte bu sayededir ki Eski Türkçe devresine ait metinlerin büyük bir kısmı okunmuş, incelenmiş ve yayımlanmıştır. Böylece Eski Türkçe'nin ses sistemi, kelime yapısı, çekim ve yapım ekleri ana hatları ile tespit edilmiş, söz hazinesi ortaya konulmuştur. Hâsılı Türk dilinin en eski hazinesi kabul edilen ana kaynak, birçok yönden işlenip değerlendirilmiştir. Biz ise, burada Eski Türkçe sahasını daha değişik bir açıdan ele almak istiyoruz.

Türk dili “Orta” ve “Yeni” Türkçe dönemlerinden itibaren şiveler ve ağızlar hâlinde dallanıp teşkilâtlanmıştır. Dilimizdeki bu yapılaşma Türk milletinin içtimaî bakımdan o g u ş, u r u k, u l u ş, b o y, o k, b o d u n ve i l gibi kademelere göre teşkilâtlanışına çok benzemektedir. Çünkü Türkçede de kelime, kelime ailesi, kelime oymağı, ağız, şive, lehçe gibi basamaklar vardır. İşte bu basamakları yerli yerine oturtmak için de Eski Türkçe'nin esas alınması gerekmektedir. Nitekim önceki Türkologlar, mukayeseli metod sayesinde on iki asırlık uzun bir zaman dilimi içerisindeki gelişmeleri, adım adım takip ederek tespit etmişlerdir.

O halde yüz yıla yakın bir zamandan beri yapıla gelen bu çalışmalar neticesinde elde edilen bilgilerin ışığında, Eski Türkçe'den hareket edip geriye doğru bazı tahminlerde bulunabiliriz. Türk dilinin on iki asır içerisinde kaydettiği gelişme hızı ve seyri bu konuda bizlere rehber olacaktır.

Esasen, tek heceli sabit köklere dayalı ve belirli yapım ekleri ile genişleyen Türk dili, yapısı icabı çok yavaş gelişmekte ve pek az değişmektedir. Bahis konusu gelişme ve değişimler ise, sadece bazı “kilit” seslerde görülmektedir. Bu sesler bulunduğu konuma göre gelişme kaydeden *b/p; d/t; ğ/k; g/k* sesleridir. Üstelik bunların gelişimi de, artık herkesçe bilinen belirli şartlara bağlıdır. Bu günkü Türk lehçelerindeki *r~z; l~ş; y~s; d~t* farklılıkları ise, gelişme değil, ikamedir. Yani o lehçelerin tercihidir.

İşte bu gerçekler esas alındıktan sonra, Eski Türkçe'den yola çıkarak “ön” ve “ilk” Türkçe devrelerinin ses ve şekil yapılarını tahmin ve tespit edebiliriz. Tabii, “ön” ve “ilk” Türkçe devrelerinin değil teşekkül tarihini, on binlerle ölçülmesi gereken yaşını da kestirmek mümkün değildir. Ancak şunu biliyoruz ki Kur'ân-ı Kerim de buyurulduğu üzere, her kavim Allah tarafından kendisine verilen ve öğretilen dili ile birlikte yaratılmıştır:

“Allah insanı yarattı ve ona konuşmayı öğretti” (*Er-Rahman* Sûresi, dördüncü âyet); “Ey insanlar biz sizleri bir erkekle dışiden yarattık ve sonra birbirinizle tanışasınız diye, sizi şübelere (ırklara ve kavimlere) ve kabilelere ayırdık” (*Hucûrat* Sûresi, 13. âyet meâli); “O gökleri yaratanı, o yerleri yaratanı, dillerinizin ve renklerinizin birbirinize uymaması da O'nun âyetlerindedir” (*Er-Rûm* Sûresi, 22. âyet meâli).

Bu gerçekten hareketle diyebiliriz ki, Türk ırkı millet olarak yer yüzünde teşekkül ettiğinde kendisine Allah tarafından öğretilmiş hazır kelimelerle konuşmaya başlamıştır. Bu kelimeler gerçek köklerdir. Türk dilinin yapısını bildiğimize göre, bu köklerden fiiller:

1. Tek ünlü (vokal)'den ibarettir. (=V)
2. Bir ünsüz (konsonant) ve bir ünlü (vokal)'den ibarettir. (=KV)

Bu tespitimizi ispat etmek mümkündür. Ancak isimler için her hangi bir tahminde bulunulamaz. Çünkü Türkçe, fiil ağırlıklı bir dildir. Bu yüzden biz yalnız “kök” fiiller üzerinde duracağız ve bu “oymağın” gelişme seyrini takip edeceğiz.

Kanaatımızca “ön” Türkçede kaç ünlü var idi ise, o sayıda tek ünlüden ibaret kök fiil vardır:

<u>normal uzunluklu ünlüler</u>	<u>uzun ünlüler</u>
a-	ā-
e-	ē-
ı-	ī-
i-	î-
o-	ō-
ö-	ō-
u-	ū-
ü	ū-

Bu on altı kök fiil, belki asırlar boyu, oldukları gibi kullanılmıştır. Ancak, zamanla ihtiyaçlar doğunca bu hazır verilmiş köklerden, millet yeni fiiller türetmiştir. Bunu gerçekleştiren on ek şunlardır:

-ç; -d / -t; -k / -k; -l; -m; -n; -p?; -r; -s / -z: -ş

Tabii ki bu ekler tek ünlüden ibaret bütün köklere gelebilmektedir. Aynı sistem uzun ünlü kökler için de geçerlidir. Böylece $10 (\text{ek}) \times 16 (\text{ünlü}) = 160$ fiil bulunur.

Bir ünsüz ve bir ünlüden ibaret kök fiiller:

KV tipli kök fiiller de kelime başında bulunabilen b-; ç-; k-; k-; s-; ş-; t-; y-; ünsüzlerine hem normal uzunluklu hem de uzun ünlülerin refakati ile teşekkül etmiştir. Sayıları $8 (\text{ünsüz}) \times 16 (\text{ünlü}) = 128$ 'dir.

KV tipli tek heceli kök fiiller de belki asırlarca kullanıldıktan sonra, aşınmaya uğradığı için, yine fiilden fiil yapan -ç; -d / -t; -k / -k; -l; -m; -n; -p; -r; -s / -z; -ş ekleri ile adeta yenilenmiş ve KVK fiil kökleri teşekkül etmiştir. Ancak bu işlem asırlarca önce tamamlandığı için, Eski Türkçe devresinde karşımıza çıkan *köl-* < *kö-l-*, "bağlamak", *tur-* < *tu-r-* "durmak", *kör-* < *kö-r-* "tabii olmak", *bak-* < *ba-k-* "bakmak, yani göz ile nesne arasında bağlantı kurmak" fiilleri ünlü Türkologlar tarafından bile, gövde olduğu fark edilme-yip, kök fiil sanılmıştır. Bu tip fiillerin sayıları da $10 (\text{ek}) \times 128 (\text{kök}) = 1280$ adettir.

Hulâsa, Eski Türkçe'de tek heceli fiiller $16 (V) + 128 (KV) + 1280 (KVK) = 1424$ adettir.

Tabii bu tip köklerin sayısını artırmak mümkündür. Bizim böyle bir konuya girmemizin sebebi, Türkçenin tahminlerin çok ötesinde, çok daha derinlere dayandığını belirtmektedir. Yani Kök Türk ve Uygur Türkçesi dönemi bir merhale, ama ilk merhale değildir. Bu hususu daha kuvvetli dellillerle pekiştirmektedir. Örnek olarak Eski Türkçe'deki kaynaşmış ekleri ale alalım.

Kök fiillerin en çok iki sestem müteşekkil olduğu bilindiğine göre, yapım eklerinin iki sestem fazla olması Türkçenin yapısına aykırıdır. Bu itibarla, Eski Türkçe'deki fiilden fiil yapan kompoze eklerden -gur / -gür: -kur / -kür: -gut / -güt: -gşa / gse: -msın / msin ekleri üç ayrı ekin kaynaşmış şeklidir. Me-selâ:

azgur- < *az-gur-* < *az-ı-g-u-r-*

tirgür- < *tir-gür-* < *tir-i-g-ü-r-*

körgüt- < *kör-güt-* < *kör-ü-g-ü-t-* "göstermek"

barıgşa- < *bar-ı-gşa-* < *bar-ı-g-sa-* "varmak istemek"

begimsin- < *beg-i-msin-* *beg-i-m-s-in-* "bey gibi olmak"

kılımsın- < *kıl-ı-msın-* < *kıl-ı-m-sın-* "yapar gibi görünmek"

gibi fiiller bu şekilde yapılanmıştır.

Ayrıca -ğaç / geç: -kaç / keç: -ğak / -gek: -ğuk / -gük: -ağul / -egül ve benzeri gibi ekler, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere üç veya dört ayrı ekin kaynaşmış şeklidir. Böyle kaynaşmış çeşitli eklerin mevcudiyeti de, Eski Türkçenin teşekkül tarihinin çok eskilere gittiğini gösteren delillerden sadece birisidir.

Ayrıca Eski Türkçede, kaynaşmış eklerin aksine bir başka ses hâdisesi daha vardır. O da çift ünsüzlerin bölünmesidir. Meselâ *nġ* sesi, ta sekizinci asırda başlamak üzere *nġ* / *n* / *g* şeklinde üçe ayrılmıştır. Yine *nÿ* sesi de çeşitli sahalarda *nÿ* / *n* / *y* olarak üç ayrı ses hâlinde karşımıza çıkmaktadır. İşte bu iki birleşik sesin gösterdiği gelişme de Türk dilinin yaşını daha gerilere götürmektedir.

Son olarak Eski Türkçe uzmanlarının dikkatlerinden kaçan bir başka noktaya temas edeceğiz.

Biliyoruz ki Türk milleti asırlar boyunca ana dilini işlemiş ve zenginleştirmiştir. Yani ihtiyaç duydukça kim tarafından tespit edildiğini bilmediğimiz kurallara göre yeni kelimeler yapmıştır. Düşünüyoruz ki acaba bu işlemin bir sistemi var mıydı?

Evet. Vardı. Bu hususu örneklerle belirtelim.

Birinci oymak: “Fiil gerçekleşikten sonra hasıl olan netice”.

<u>fiil</u>	<u>isim</u>
<i>i-</i> “yapmak”	<i>i-ş</i> “iş”
<i>i-</i> “yürümek”	<i>i-z</i> “iz”
<i>o-</i> “yanmak”	<i>o-t</i> “ateş”
<i>sa-</i> “saymak”	<i>sa-n</i> “sayı”
<i>to-</i> “doymak”	<i>to-k</i> “tok”
<i>kö-</i> “yanmak”	<i>kö-z</i> “ateş, kor”
<i>sö-</i> “söylemek”	<i>sö-z</i> “söz”
<i>ay-</i> “söylemek”	<i>ay-ı-ğ</i> “söz”
<i>ıd-</i> “göndermek”	<i>ıd-u-k</i> “kutsal, Tanrı tarafından gönderilmiş”
<i>bil-</i> “bilmek”	<i>bil-i-g</i> “bilgi”
<i>tir-</i> “toplamak”	<i>tir-i-n</i> “cemaat”
<i>bedi-</i> “süslemek”	<i>bedi-z</i> “süs, nakış”
<i>biti-</i> “yazmak”	<i>bit-i-g</i> “kitap”
<i>köli-</i> “bağlamak”	<i>köli-ge</i> “gölge” (temsil ettiği cisme bağlı şekil).

İkinci oymak: “Fiili gerçekleştiren organ, sebep, vasıta.”

<u>fiil</u>	<u>isim</u>
ö- “düşünmek”	ö-g “akıl”
ü- “muktedir olmak”	ü-z “usta, mahir”
ad- “ayrılmak”	ad-ak “ayak”
il- “bağlamak”	il-i-g “el”
kö- “görmek”	kö-z “göz”
kö- “bağlamak”	kö-k “ağaç kökü”
	kö-m “kök, dip, asıl” (ETG ve Div.)
uk- “anlamak”	uk-u-ş “akıl”
ağ- “söylemek”	ağ-ı-z “ağız”
bur- “kokmak”	bur-u-n “burun”
ked- “giymek”	ked-i-m “giyim, elbise”
kör- “bağlamak”	kör-ü-g “haberci, irtibat sağlayan”
oru- “yürümek”	or-u-k “yol”
tire- “direnmek”	tire-g-ü-k “direk”

Eski Türkçeyi yapılaşma bakımından bütünüyle ele almak, bu tebliğin hacmini de sınırlarını da aşmaktadır. Onun için biz burada ancak kuş bakışı hâlinde, *ağacı* değil *ormanı* görmeye çalıştık. Ayrıca da *-l* ekinin varlığını ispatlarken uyguladığımız metodu, örneklerle pekiştirmek istedik. Bu yüzden yukarıda verilen kelime yapma sistemini *-l* ekine de uygulayacağız.

Eski Türkçe döneminden beri Türk dilinin çeşitli sahalarında ve şivelerinde tek sesteki ibaret eklerle fiillerden isimler yapılmaktadır. Bu ekler genellikle alfabelerde tek işaret (harf) ile temsil edilmiştir. Şimdiki alfabemize göre bahis konusu ekler şunlardır:

- a) Ünlü ile temsil edilenler: -a; -e; -ı; -i; -u; -ü;
- b) Ünsüz ile temsil edilenler: -ç; -ğ; -g; -k; -m;
-n; -r; -ş; -t; -z;

Görülüyor ki dilimizdeki b / d / l / p / s / v / y / işaretleri ile temsil edilen sesler, Türkçenin ses kanunlarına göre ek vazifesi yapamıyor. Ancak bunlar arasında l / p / s seslerinin ek vazifesi görmesi mümkün idi. Bu durumda denilebilir ki, söz konusu sesler Eski Türkçe döneminden daha önce ek vazifesi görmüş, fakat asırlar sonra unutulmuşlardır. İşte bu tahminimizin isabetli olduğunu delillendirmek üzere, fiillerden isim yapan bir *-l* ekinin var olduğunu isbata çalışacağız. Gerçi Kâşgarlı Mahmud *biçgöl* ve *tarğöl*, Annemarie von Gabain ise *ınal*, *kısal*, *osal*, *tükel* örneklerini göstermek sureti ile böyle bir ekir bu-

lunduğunu haber vermişlerdir. Fakat daha sonra bu ek yine unutulmuştur. Çünkü tek heceden ibaret isimler kök sanılmış ve eldeki bir kaç örnek de istisna kabul edilmiştir. Yani böyle bir ekin varlığı pek kabul edilmemiştir. Dilliler genellikle *al* “hile, *til*” “dil”, *yol*, “yol” gibi tek heceli isimler üzerinde “kök” veya “gövde” olması konusunu düşünmemişlerdir.

Biz bu yazımızda fiilden isim yapan *-l* ekinin varlığını, hem de çok işlek ve yaygın bir ek olduğunu, aynı kökten gelen akrabalarını göstermek ve zikretmek suretiyle ispat etmeye çalışacağız. Ele alınan örnekler, Eski ve Orta Türkçe dönemine ait olmakla birlikte, bu günkü şivelerde de aynen yaşamaktadır.

Makalemizi hazırlarken Eski Türkçeye ait yayımlanmış belli başlı metinlerin indekslerini tarayıp *-l* ile biten kelimeleri tespit ettik. Sonra da her kelimenin dayandığı fiili bulduk. Fikrimizi ispat etmek için yalnız bu kâfi değildi. Bu sebeple fiil ile isim arasında ya mana birliği ya da fonksiyon beraberliği olması gerekiyordu. Verilen örnekler böyle bir süzgeçten geçirilerek seçilmiştir.

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

- Bang. : Willi Bang Kaup, *Berlindeki Macar Enstitüsü'nden Türkoloji Mektupları* (1925-1934), Çev. Şinasi Tekin, Erzurum, 1980.
- ÇM : Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, 1988.
- ÇS : H. Paasonen, *Çuvaş Dözlüğü*, İstanbul, 1950.
- Div. : Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV, Çev. Besim Atalay, İkinci baskı, Ankara, 1986.
- EDPT : Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- ETG : A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara, 1988.
- Ka. S. : H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1984.
- KS : K.K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Çev. A. Battal Taymas, İkinci baskı, Ankara, 1988.
- KB : Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig, III, İndeks*, Haz. Reşid R. Arat, Yayımlayanlar: K. Eraslan, O. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul, 1979.

- TS : XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I-VIII, TDK Yay., Ankara 1963.
- UM : Uygurca Metinler II. Maytrisimit, Burkancuların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidai Bir Durum, Haz. Şinasi Tekin, Ankara, 1976.
- US : A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.

ÖRNEKLER

I. VK yapısında olan kelimeler:

1. *al* < *a-l* "hile".

Bu kelime "aldatmak" anlamındaki *ar-* < *a-r-* fiilinin kökü olan *a-* fiilinden yapılmıştır. Fiili gerçekleştiren vasıta durumundadır. (bk. *EDPT*, 120 a-b). Tabii *aldat-* < *al-da-t-* fiili de bu *al* isminden yapılmıştır.

2. *il* < *i-l* "devlet".

Bu kelime "tanzim etmek" anlamındaki *it-* fiilinin kökü olan *i-* fiilinden yapılmıştır. Çünkü, devlet, teşkilâth yani tanzim edilmiş bir müessesedir. (bk. *EDPT*, 121b-122b). Nitekim *iş* ismi de aynı *i-* kökünden türemiştir. (krş. *EDPT*, 254a-b). Her iki kelime de fiilden sonra hasıl olan neticedir.

3. *ul* < *u-l* "temel, esas, dip. kök".

Bu kelime "tchum" ve "nesil" anlamındaki *urug* < *u-r-u-g* ismi ile aynı *u-* fiil kökünden *-l* eki ile türetilmiştir. (krş. *EDPT*, 124a). Türk cemiyetinin kademelerinden olan *urug* / *uruk* ve *uluş* da aynı kökten türetilmiştir.

II. KVK yapısında olan kelimeler:

4. *kal* < *ka-l* "yaşlı adam" (Div.)

Bu kelime "yaşlanmak" anlamındaki *karı-* < *kar-ı-* fiili ile aynı kökten türemiştir. (krş. *EDPT*, 614b). Fiil tabanı *karı-* olduğuna göre, bir *kar* isminin mevcut olduğu kesindir. Çünkü *karı-* fiilinden yapılan *karıg* ihtiyar demektir. O halde *kal* ve *kar* isimleri *ka-* fiilinden yapılmıştır ve kardeş iki kelimedir. Her iki kelime de fiilden hasıl olan neticeyi ifade etmektedir.

5. *tal* < *ta-l* "dal, kol, şube" (KB).

Yani "kökten ve gövdeden ayrılıp çevreye yayılan kısım" Bu kelime "dağılmak" anlamındaki (KB ve Div.) *tar-* ve *tagıl-* fiillerinin kökü olan *ta-*

mastarından *-l* ile yapılmış bir isimdir. (bk. *EDPT*, 489a-b). Nitekim Kırgız şivesinde *dal* “parça parça olmuş” anlamındadır. Yine bu şivede *dal* mecazî anlamda “şaşalamış, aklı dağılmış” demektir. (*KS*). Ayrıca “ayrılmak” anlamında bir de *tal-* < *ta-l-* fiili mevcuttur. Buradan yapılan *talı* < *tal-u* ismi “seçkin, nadide” demektir. (*KB*). Bu isimden türetilen *talula* < *talı-la-* fiili de “seçip ayırmak” anlamındadır. (*KB*).

6. *til* < *ti-l* “dil”.

Bu kelime *ti-* “demek” fiilinden yapılmıştır ve iki anlamı vardır. 1) dil, konuşmayı sağlayan organ; 2) Fiil gerçekleşikten sonra husule gelen netice, söz, kelime. (krş. *EDPT*, 489b-490a).

7. *kol* < *ko-l* “kol”.

İnsan vücudunun bu çok önemli organı, muhakkak ki *koru-* < *kor-u-* fiili ile aynı kökten yapılmıştır. Asayışı teminle görevli zabıta ve jandarma kuvvetlerinin birliklerine *kolluk kuvvetleri* denmektedir. *kolcu* ise “muhafız” demektir. Ayrıca, daha da önemli husus Kırgız şivesinde *kol* yerine *kor* denilmesidir. Nitekim bahis konusu şivede *kor başı* “kumandan, zabıta amiri” manasındadır (*KS*). Kazak şivesinde de *kol* “asker, ordu” demektir. Diğer taraftan Osmanlı ordusunda tabur komutanına *Kol Ağası* deniliyordu. Bu örneklerle ek olarak *kola almak* “şefaath etmek, himaye etmek” (*TS*), *kola binmek* “devriye gezmek” (*TS*) örneklerini zikredelim. Kısacası *kol*, *koru-* eylemini gerçekleştiren ve sağlayan bir organdır. (krş. *EDPT*, 614b 615a).

8. *tol* < *to-l* “bütün, hep”.

Yani “dolu, dolmuş” (*US*). Bu isim gövdesindeki fiil kökünün *to-* olduğu anlaşılmaktadır (krş. *EDPT*, 451a). Tabii, *tok* < *to-k* kelimesi de aynı ailenin başka bir ferdidir (bk. *EDPT*, 464b). Fiilden sonra hasıl olan neticedir.

9. *yol* < *yo-l* “yol” (krş. *EDPT*, 917a-b).

Bu kelime *yori-* fiilinin kökü olan *yo-* fiilinden yapılmıştır. (krş. *EDPT*, 957a-b). Çünkü *yori-* fiili *yo-r* isminden türemiş bir kelimedir. Nitekim “yol” anlamındaki *oruk* “ince yol, patika” kelimesi de *o-r* isminden yapılmış *or-u-* fiilinden türemiştir. Anlaşıyor ki *yori-* fiilinin başındaki *y-* sesi ilâve ses (protez) dir. *Yol* ismi fiilin gerçekleşmesini sağlayan vasıtaadır.

10. *köl* < *kö-l* “göl” (bk. *EDPT*, 715a).

Bu kelime “bağlamak” anlamındaki *kö-* fiilinden yapılmıştır. Çünkü “göl” “etrafı kara ile çevrilmiş” yani “yolu bağlanmış durgun su” demektir. Başlangıçta belki *köl suv* deniyordu. Aslında *ak-* “suyun bulunduğu yerden ayrıl-

ması hadisesi”dir. Türk’ün mantığı, hiç yer değiştirmeyen, yani akmayan deniz ve göl suyunu, isabetli olarak “bağlı” telakki etmiştir. Bu da fiilin gerçekleşmesinden hasil olan neticedir.

11. *töl* < *tö-l* “döl, tohum” (bk. *EDPT*, 490a-b).

Yani canlıların çoğalmasını sağlayan unsur, esas, kök. Nitekim aynı kökten yapılmış *töz* < *tö-z* ismi de “öz, esas, asıl” demektir (bk. *EDPT*, 571a-b). Fiil kökünün *tö-* olduğu *tör* < *tö-r* isminden yapılmış *tör-e-* “çoğalmak” masdarının mevcudiyeti ile kesinleşmektedir.

12. *kul* < *ku-l* “kul, köle” (bk. *EDPT*, 615a-b).

Yani Tanrı’ya veya efendisine bağlı olan kişi, kimse.

Bu kelimenin kökü olan *ku-* fiilinden türetilen çeşitli örnekler: *kullan-* < *kul-la-n-* “kul sahibi olmak”. Yani “her hangi bir kimseyi veya şeyi emrinde çalıştırmak”, *kur* < *ku-r* “bağ, kuşak, kemer” (Div.), *iç kur* “iç çamaşırı bağlayan bağ, *iç kur* > *uçkur*”, *kurşa-* < *kuruş-a-* “kuşanmak” (Div.), *kur kurşan-* < *ku-r kuruş-a-n-* “kuşak bağlamak” (Div.), *kuşak* < *kurşa-g* “elbise üzerine bağlanan kemer, kuşak”, *kuşan-* < *kurşa-n-* “elbiseye mücevher takarak süslenmek”, *silah kuşan-* “beline silah bağlamak”, *şehri kuşat-* “şehrin etrafındaki çıkış yollarını kapamak, tutmak, bağlamak”.

13. *yul* < *yu-l* “menba, kaynak” (bk. *EDPT*, 917b-918a).

Bana göre bu kelime “kök, temel” anlamındaki *ul* kelimesinin *y-* ön sesini almış şeklidir.

14. *kül* < *kü-l* “kül” (krş. *EDPT*, 715a)

Bu kelime Kuzey şivesinde “yanmak” anlamındaki *kü-* fiilinden türetilmiştir. Aynı fiilin *kö-* şekli de mevcuttur. Fiil gerçekleştikten sonra husule gelen neşnedir.

15. *tül* < *tü-l* “rüya” (bk. *EDPT*, 490b).

Willi Bang *lamdaismus* / *sigmatismus* ses hâdisesine dayanarak *tül* kelimesi ile *tüş* < *tü-ş* “düş” (bk. *EDPT*, 559a) kelimesi arasında kök birliği olduğu kanaatindedir. Bang’a göre *tün* < *tü-n* “gece” kelimesi de aynı fiil kökünden türemiş olmalıdır?

III. *VKVK* yapısında olan kelimeler:

16. *amul* ~ *amıl* < *amı-l* “sakin” (bk. *EDPT*, 160b-161a).

Bu kelime “sakin olmak” anlamındaki *amır-* fiilinin tabanı olan *amı-* fiilinden yapılmıştır. Fiilden sonra hasil olan neticedir.

17. *ayıl ayı-l* “hep, bütün; çok” (krş. *EDPT*, 184b).

Bu kelime *ay* “hep” isminden yapılmış *ay-ı-* fiilinden türetilmiştir (Div). Fiilden sonra hasıl olan neticedir.

18. *inal* < *ina-l* “inanılır kişi, mutemed” (ETG). (bk. *EDPT*, 184b-185a).

ina- fiil kökünden aynı anlamda türetilen bir başka kelime de *ina-g* > *ina-k* olup, aynı ailenin diğer bir ferdidir. *Inal* kelimesi fiilden sonra hasıl olan neticedir.

19. *ogul* < *ogu-l* “velet, çocuk” (krş. *EDPT*, 83b.-84b).

Bu kelime “boy” anlamındaki *ok* isminden *-u-* ile yapılmış *oku-* fiilinden türetilmiştir. Yani *töl*'den *töl-e-*, *tör*'den *tör-e-* gibi *ok*'tan *ok-u-* fiili yapılmıştır. Fiil gerçekleşikten sonra hasıl olan neticedir.

20. *ökil* ~ *ükil* < *ük-i-l* “çok” (Div.). (Krş. *EDPT*, 106a).

Bu kelime “çoğalmak” anlamındaki *ük-* / *ök-* fiilinden yapılmıştır. Fiilden sonra hasıl olan neticedir.

21. *ötül* < *öt-ü-l* “rica”.

Bu kelime “arz etmek, ricada bulunmak” anlamındaki *ötün-* fiilinin kökü olan *öt-* mastarından yapılmıştır. Nitekim aynı fiil kökünden türeyen *ötüg* < *öt-ü-g* (bk. *EDPT*, 51a) kelimesi de Uygur şivesinde “rica ”demektir.

22. *usal* < *us-a-l* “bunalmış, tembel” (ETG).

Bu kelime *usan-* fiilinin *usa-* tabanından türemiştir. Fiilden sonra hasıl olan neticedir. Krş. *EDPT*, 247a-b'de *osal* şeklinde geçer.

IV. *KVKVK* yapısında olan kelimeler:

23. *kabal* < *kaba-l* “kuşatma”.

Bu kelime *kabra-* > *kavra-* “sarmak”, kucaklamak” anlamındaki *kaba-* tabanından yapılmış olmalıdır ve fiili gerçekleştiren unsurdur.

24. *yazal* < *yaza-l* “süs”.

Moğolcadan XIII. veya XIV. yüzyılda Türkçeye geçen (bk. *EDPT*, 974a) ve Çağatay Türkçesi'nde *yasa-* “temizlemek, süslemek; tanzim etmek” anlamlarında kullanılan fiilin Altay şivesindeki *yaza-* şeklinden *-l* ile yapılan isim. (W. Bang)

25 . *tağul* < *tağ-ı-l* “süs, elbiseye veya kulağa takılan ziynet.”

Bu kelime “takmak” ve “asmak” anlamındaki *tak-* fiilinden yapılmış olup Tobol şivesinde kullanılmaktadır. (W. Bang). Fiilden sonra hasıl olan neticedir.

26 . *yaşıl* < *yaş-ı-l* “taze, genç” (krş. *EDPT*, 978a).

Bu kelime bu güne kadar *yaş-sıl* > *yaş-şıl* > *yaş-ı-l* (bk. *EDPT*, 978a) ve (W. Bang), veya *yaş-gul* (krş. *kız-gul*) > *yaşıl* > *yeşil* şeklinde açıklanmakta idi. Bana göre bu kelime *yaş* isminden yapılmış *bir yaş-ı-* fiilinden türemiştir. Bu da fiilden hasıl olan neticedir.

27 . *çidal* < *çida-l* “güçlü, kuvvetli, muktedir”.

Bu kelime Moğolcadan Doğu Türkçesine geçen *çida-* “muktedir olmak, tahammül etmek, dayanmak” anlamındaki *çida-* fiilinden yapılmıştır. Moğolca *ç-* = Türkçe *t-* ses değişmesi ile bu kelime Türkçede *üda-* şeklinde geçer. Pek muhtemeldir ki Türkçe *üda-* fiili Moğolcaya *çida-* şeklinde geçmiş olsun. (krş. Türkçe *tiñgiz* > Moğolca *çiñgis*). *t-* = *ç-* ses değişmesinin Türkçede başka örnekleri de vardır. *tırmalamak* = *çırmalamak* / *cırmalamak*, *tırmık* = *cırmık* vs. *çida-* fiili Türk şivelerinde *sıda-* ve *şıda-* şekillerinde de kullanılmaktadır. (W. Bang). Bu kelime fiili gerçekleştiren unsurdur.

28 . *kısil* < *kıs-ı-l* “dere, vadi, dar boğaz, küçük geçit” (US).

Bu kelime *kıs-* fiilinden yapılmıştır. (bk. *EDPT*, 667b). Nitekim “dar, kısık, daraltılmış” anlamındaki *kısıg* < *kıs-ı-g* (ETG) kelimesinin mevcudiyeti fiil kökünün *kıs-* olduğunu göstermektedir. (bk. *EDPT*, 666b-667a). Bu kelime ailesinden bazı örnekler: *kıs-* “daha kısa yapmak, kısaltmak” (Div.), *kısık* < *kıs-ı-k* “dar yer” (TS), *kısıcak* < *kısı-cak* < *kısı-ca-ok* “daracık,” (TS), *kısil-* “arada kalmak” (Div.), *kısğa* < *kıs-ga* “kısa” (Div.), *kısır* < *kıs-ır* “kısır, doğurmayan” (Div.), *kısarla-* < *kısar-la-* “darda koymak, muztar bırakmak” (TS.)

29 . *kızıl* < *kız-ı-l* “kızıl, kırmızı” (US).

Bu kelime bu güne kadar iki ayrı şekilde açıklanmıştır. 1) *kız* isminden *-sıl* eki ile *kız-sıl* > *kızıl* (krş. *yaş-sıl* > *yaş-şıl* > *yaşıl* > *yeşil* gibi). veya *kız* isminden *-gul* > *-gul* eki ile (krş. *yaş-gul* > *yaş-gul* > *yaşıl* > *yeşil* gibi). (bk. *EDPT*, 682b). Ben de fiilden *-l* eki ile yapılan izahı kabul ediyorum. Buna göre *kızıl* fiilden sonra hasıl olan neticedir.

30 . *topal* < *top-a-l* “topal, aksak.”

Bu kelime “yuvarlak” anlamındaki *top* isminden türetilen *topa-* fiilinden yapılmıştır. Yani *topak* ve *küt ayak*, *sakat ayak* (W. Bang).

31 . *sökel* < *sök-e-l* “hasta”.

Bu isim “bozulmak” anlamındaki *sökel*- ~ *sükel*- fiilinin tabanı olan *söke*- fiilinden yapılmıştır. (krş. *EDPT*, 820b). Fiilin gerçekleşmesinden hâsil olan netice.

32 . *gözel* < *göz-e-l* “güzel” (yazı dilinde *güzel*)

Bazı meslektaşlarımız bu kelimenin Skr. *kuśala* “iyi, güzel” kelimesinden *kusal* > *küsel* > *küzel* şeklinde grafik yol ile geçtiğini ileri sürmektedir. Biz aynı kanaatte değiliz. Çünkü Eski Türkçede “güzel” ve “güzellik” anlamındaki *körk* kelimesi *kör*- fiilinden yapılmıştır. Bu durumda *gözel* kelimesi de *göze*- < *köze*- fiilinden türemiş olmaz mı? Bizce, dilimizdeki herhangi bir kelimeyi Türkçeye göre izah edemediğimiz taktirde yabancı dillerde aramak gerekir. Eğer bizim kelimeimize başka dillerde de rastlarsak, önce, bizim onlardan değil, onların bizden alıp almadığını araştırmalıyız.. Ancak genellikle bu görüşün aksi yapılmaktadır. Bu görüşten hareketle tarihî akış içerisinde *körk* < *kör-k* ve *közel* < *köz-e-l* kelimelerinin seyrini takip edelim.

Eski Türkçede *körg* ve *körk*, *körkle* ve *körgle* (ETG) şekillerinde geçen kelimeler “güzel” ve “güzellik” anlamındadır. O dönemde *közel* / *küzel* > “gözel / güzel” kelimeleri yoktur.

Orta Türkçede *körk* (Div.) “güzellik”, *körklüg* ve *körklü* (ME) “güzel” demektir. Yine aynı dönemde *körklüg* (Div.) “güzel”, *körklüglük* / *körklülük* (ME) “güzellik”, *körksüz* “çirkin” demektir. Bu dönemde de *közel* / *küzel* > “gözel / güzel” kelimeleri yoktur.

Yeni Türkçenin Eski Anadolu sahasında ise hem *görk* ve *görklü* kelimeleri hem de *güzel* kelimesi mevcuttur. (TS, XVI. yüzyıl).

Çağatay sahasında da *körk* “hüsn”, *körkli* “güzellik”, *körkebay* “çok güzel” *körken* “güzel”, *körken*- “güzelleşmek” (ÇL) yanında *közel* “iyi, ahsen, hûb” (ÇL) kelimesi de vardır. Ayrıca Eski Anadolu sahasında “gösterişli, heybetli” anlamında *görkem* kelimesine de rastlıyoruz.

Bu günkü Kırgız Türkçesinde de hem *közöl* “güzel”, hem de *körköm* “güzel” ve *körkömdük* “güzellik” (KS) mevcuttur. Kazak Türkçesinde ise gene *körkem* ve *güzel* vardır. Türkiye Türkçesinde ise artık *görkemli*, *gözde*, *gösterişli* kelimelerini görüyoruz.

Bütün bu örnekler gösteriyor ki “güzellik” mefhumu, *gör*- fiili ile görme organı olan *göz* isminden türetilmiş kelimelerle ifade edilmektedir. Azerî Türkçesinde çok yaygın olan *görmeli* kelimesi de “görölmeye değer” anlamında “güzel” demektir.

Bu duruma göre, ilk defa XVI. yüzyıl metinlerinde kendisine rastlanılan *güzel* kelimesi, Skr.'ten ancak Uygur, Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay Türkçesine geçerek, Oğuz göçü ile Eski Anadolu sahasına gelmiş olabilir. Bu da Kazak, Kırgız gibi yaşayan canlı şivelerdeki şekilleri açıklamaz.

33. *muñul* < *muñ-u-l* “şaşkın”.

Bu kelime “sıkıntı” anlamındaki *muñg* isminden türemiş *muñu-* fiilinden yapılmıştır. Fiilin gerçekleşmesinden hasıl olan neticedir.

34. *tükel* < *tüke-l*, “hep, bütün”.

Bu kelime *tüke-n-* fiilinin *tüke-* tabanından yapılmıştır. (bk. *EDPT*, 480b). Fiil gerçekleştikten sonra hasıl olan neticedir.

V. *KVKKVK* yapısında olan kelimeler:

35. *targıl* < *tar-ı-g-ı-l* “dağılmış, karışmış” (Div.)

“Dağıtmak” anlamındaki *tar-* fiilinden, önce *tarıg* ismi, sonra da *tarıgı-* fiili, daha sonra da *targıl* < *tar-ı-g-ı-l* kelimesi meydana gelmiştir. Bu kelime de *bıçgıl* gibi aynı mahiyettedir. (krş. *EDPT*, 539b’de *tar* “dar” isminden *-gıl* eki ile açıklanmaktadır).

36. *bıçgıl* < *bıçg-ı-l* “ayrılmış, ikiye bölünmüş” (Div.)

Bu kelime “bıçmek, ikiye bölmek” anlamındaki *bıç-* fiilinden şu şekilde yapılmıştır. Önce *bıçg* ismi, sonra *bıçgı-* fiili, oradan da *bıçgıl* < *bıç-ı-l* şekli teşekkül etmiştir. (krş. *EDPT*, 294b). Fiilden hasıl olan neticedir.

37. *yoksul* ~ *yohsul* < *yo-k-su-l* “fakir, yoksul”.

Anadolu Türkçesinin 14. asır metinlerinden itibaren görülen bu kelime, *yoksu-* fiilinden *-l* eki ile türetilmiştir. 14.-20. asır boyunca çok yaygın bir şekilde kullanılan bu kelimenin *Tarama Sözlüğü*’nde çeşitli metinlerden taranarak tespit edilmiş 51 örneği vardır.

Aynı anlamda *EDPT* 907b-908a’da ve *Mukaddimetü’l-edeb*’de *yoksuz* < *yo-k-su-z*. Kırgız Türkçesinde *coksuz*, Özbek Türkçesinde *yüksil* kelimeleri kullanılmaktadır. *Çağatay Lugatı*’nda ise *yoksul* / *yohsul* “fakir, muhtaç, gedâ, sâil, dilenci, adem-i kudret, yoksuzluk” şeklindeki karşılıklarla daha geniş anlam tespiti yapılmıştır.

38. *burgıl* < *bur-u-g-ı-l* “çuval, tulum, dağar gibi kapların içi dolunca husule gelen büküntü ve kırıklık”.

Bu kelime de yukarıdaki örneklerle aynı seyri takip ederek *bur-* fiilinden yapılmıştır. Fiilden sonra husule gelen neticedir.

VI. *KVKVKKVK* yapısında olan kelimeler:

39. *soyurgal* < *soyurga-l* “hediye” (ÇM).

Eski Doğu Türkçesine Çince'den giren *tz'û* Türkçe. *tso / tsu; tsoy / tsuy* isminden *-urga-* eki ile yapılan *tsoyurga- / tsoyurka- soyurka- / suyurka-* (bk. EDPT, 556a-b) fiilinden *-l* eki ile yapılmış isim, *soyurgal*. Fiilden hâsıl olan *ne-* ticedir.

VII. *KVKKVKVK* yapısında olan kelimeler:

40. *tirnegül* < *tir-i-n-e-g-ü-l* “derleyici” (ETG).

Bu kelime *tir-* kökünden önce *-n* ile *tirin* şeklinde isim yapılmış, bu isim kökünden *-e-* ile *tirin-e-* şeklinde fiil, daha sonra *-k* ekiyle tekrar *tirine-k* şeklinde isim, bu isimden üçüncü defa fiil: *tirinekü-* ve bu fiilden *-l* ile isim: *tirnegül*. Fiili gerçekleştiren unsur.

DİZİN

I. <i>VK</i>	IV. <i>KVKVK</i>
1. al	23. kabal
2. il	24. yazal
3. ul	25. tağıl
II. <i>KVK</i>	26. yaşıl
4. kal	27. çıdal
5. tal	28. kısıl
6. til	29. kızıl
7. kol	30. topal
8. tol	31. sökel
9. yol	32. güzel
10. köl	33. muñul
11. töl	34. tükel
12. kul	V. <i>KVKKVK</i>
13. yul	35. targıl
14. kül	35. bıçgıl
15. tül	37. yoksul
III. <i>VKVK</i>	38. burgıl
16. amul ~ amıl	VI. <i>KVKVKKVK</i>
17. añıl	39. soyurgal
18. ınal	VII. <i>KVKKVKVK</i>
19. ogul	40. tirnegül
20. ökil	
21. ötül	
22. usal	

-l eki ile ilgili dil yazışmaları için bk.

1. Tahsin Banguoğlu, "Nisbet sıfatları ve -sal / -sel", I-IV, *Dünya (Gazetesi)*, 16, 17, 18, 19 Eylül 1965.
2. Emin Bayraktaroğlu (Niḥad Sâmi Banarlı), "Sel ve Sal hikâyesi", *Meydan (Haftalık Gazete)*, 28 Eylül 1965; *Türkçenin Sırları*, 1972, İstanbul, s. 268-272.
3. Haydar Ediskun, "-EL, -İL, -SEL ekleri üzerine", *Türk Dili*, XV / 179, 1 Ağustos 1966, s. 1012-1019.
4. Zeynep Korkmaz, "Türkçede -l eki (-al / -el, -ıl / -il, -ul / -ül, -sal / -sel)", *Türk Dili*, XVI / 181, 1 Ekim 1966, s. 24-32.
5. Haydar Ediskun, "Yine -EL, -İL, -SEL ekleri üzerine", *Türk Dili*, XVI / 184, 1 Ocak 1967, s. 264-272.
6. Zeynep Korkmaz, "Türkçede -l eki (-al / -el, -ıl / -il, -ul / -ül, -sal / -sel) II", *Türk Dili*, XVI / 187, 1 Nisan 1967, s. 514-518; *Türk Dili*, XVI / 188, 1 Mayıs 1967, s. 635-642.